

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

УДК 340.12:340.5

Адресь Дмитро Володимирович –
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри філософії права
та юридичної логіки Національної
академії внутрішніх справ

ІСТОРИКО-КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ КОМУНІКАЦІЇ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА

В історичній ретроспективі розглянуто період становлення та розвитку комунікаційних зв'язків між владою та суспільством. Особливу увагу приділено соціальній ролі індивідуума в налагодженні дієвої взаємодії з владними інституціями та ролі засобів масової інформації у цьому процесі.

Ключові слова: індивідуум; влада; комунікація; громадська угода; легітимізація влади.

Відповідно до більшості філософсько-правових концепцій, розвиток сучасного суспільства доцільно розглядати як результат складної комунікаційної взаємодії різних соціальних груп та структур, що утворюються в суспільстві, статус яких залежить від здатності й можливостей здійснення комунікацій у широкому спектрі: від міжособистісних (індивідуальних) комунікацій до масштабів міжсуспільних.

Загалом, ця тема з першої чверті ХХ ст. стала предметом підвищеної наукової уваги та дослідницьких розробок, але, на нашу думку, проблематика створення й удосконалення системи взаємозв'язків між членами суспільства, між суспільством та владою, а також окремим індивідуумом і державою досліджувалась ще у класичних працях давньогрецьких філософів.

Підтвердження цьому знаходимо в одному з найвидатніших творів античності “Держава” давньогрецького філософа Платона (грець. Πλάτων), архітектоніка якої має форму комунікативної взаємодії – діалогу між Сократом (грець. Σωκράτης), який представляє когорту філософів, та його співрозмовниками, кожного з яких запропоновано розглядати як певну соціальну верству громадян:

Кефал (грець. Κεφάλος) – заможних громадян старшого покоління; Полемарх (грець. Πολέμαρχος) – молодь, “спадкоємців його (Кефала) думок” [1, с. 11], Фрасімах (грець. Φρασύμαχος) – софісти і критиківлади та ін.

Результатом цих діалогів є спроба реалізації ідеї громадської угоди, яка постає результатом комунікаційної взаємодії в суспільстві та ґрунтується на досягненні взаємної домовленості членів певного суспільства. Механізми комунікаційної взаємодії в подальшому значно змінюються та набувають нових форм.

У деяких поширених сьогодні наукових теоріях, присвячених питанням комунікацій, відзначається фрагментація різних концептів комунікаційної взаємодії, що, відповідно дозволяє інтерпретувати цей феномен з позиції історико-компаративного аналізу та в подальшому здійснити пошук нових інноваційних моделей, у яких доцільно спробувати знайти вдалі приклади комунікативної взаємодії індивідуума, суспільства та влади минулих часів. При цьому особливий інтерес становлять питання формування сучасної структури, принципів, функцій і методів комунікативної взаємодії в різних формах суспільних зв'язків і політичних конструктів.

Так, у “Державі” Платона знаходимо тезу про те, що комунікація є самореферентною і саме комунікаційна взаємодія стає каталізатором створення та формування правового поля як феномена існування “... сучасного суспільства”, оскільки “коли вже не стало сили уникнути одного (*несправедливості*) і дотримуватись іншого (*справедливості*), вирішили, що доцільно буде домовитись між собою, аби не творити несправедливості. Отже, люди почали укладати взаємні угоди, назвавши ці домовленості законними і справедливими [1, с. 44]”.

Філософ-раціоналіст Б. Спіноза (лат. Benedictus de Spinoza) зазначав, що суспільство може бути створене без жодного протиріччя з природним правом, а будь-який договір може дотримуватися завжди з найбільшою вірністю, якщо, звичайно, кожен член суспільства перенесена нього всю міць, яку він має; воно є вищою формою панування, і якому кожен буде зобов'язаний коритися чи добровільно або під страхом покарання. Але право такого суспільства називається демократією, як загальне зібрання людей, які спільно мають верховне право на все, про що вони можуть домовитися [2, с. 207].

Отже, концепт міжособистісної комунікації нерозривно пов'язується з верховним правом індивідуума, сила і сфера дії якого залежить від результатів комунікативної взаємодії, що виявляється в “домовленостях” та організації дотримання тих “домовленостей” у суспільстві.

Підтвердження нашої гіпотези знаходимо у працях Жан-Жака Руссо (фр. Jean-Jacques Rousseau), який у XVIII ст., досліджуючи природу суспільного договору, обґрунтував цей феномен з позиції комунікаційної взаємодії між суспільством та владою і визначив, що саме "... суспільний лад є тим священним правом, яке слугує основою для усіх інших прав. Але ж це право не встановлюється природою; отже, воно ґрунтується на домовленостях [3, с. 9]".

Конфігуративна єдність цих значень зводиться до тріади – "влада держави", "влада закону", "влада комунікаційної взаємодії". Враховуючи те, що на всіх етапах свого розвитку будь-яке суспільство поділяючись на правлячу меншість та керовану більшість, можна виокремити одну сталу закономірність – відмінність між соціальними прошарками полягає не тільки в матеріальних статках, можливостях доступу до суспільних благ та наявності легітимізованих владних повноважень. С. Московічі (фр. Serge Moscovici) зазначив, що "влада – ось дієве і неминуче джерело відносин між людьми [4, с. 283]". Отже, зв'язувальною ланкою цих відносин є комунікація, оскільки, як зауважив вже згаданий нами Ж-Ж. Руссо, "... якщо не існує жодної попередньої домовленості, то звідки ж виникає обов'язок меншості коритися виборів більшості, коли думки не виявляються однастайними? [3, с. 20]".

З позиції потенційних можливостей комунікаційної взаємодії "владу" як суспільний феномен ретельно досліджували у своїх працях М. Вебер (нім. Max Weber), К. Маркс (нім. Karl Heinrich Marx), А. Шопенгауер (нім. Arthur Schopenhauer). Як справедливо зазначав один з найавторитетніших істориків XIX ст. В. Ключевський, "... давня європейська держава стає федерацією суспільних прошарків, союзом декількох державних прошарків, який утримується на договорі [5, с. 7]". Тому логічним буде, на нашу думку, зробити припущення стосовно існування тісного взаємозв'язку між буржуазною революцією та революцією в суспільних комунікаціях, які в сукупності своїй змінили обриси європейської державності.

З. Бауман (польск. Zygmunt Bauman) звертав увагу на "значну схожість між двоступеневою моделлю раціонального суспільства в теорії М. Вебера і картиною раціонального суспільства, змальованої І. Бентамом (англ. Jeremy Bentham) у притчі "Паноптикон" [6, с. 68]". Кожна модель скріплена суворим поділом двох різних, але взаємодоповнюючих принципів комунікації між владою та суспільством; кожна поєднує свободу і несвободу як однаково необхідні складові частини; і кожна обходиться без "духовної єдності" на кшталт "прихильності загальним цінностям", покладаючись на передбачувану еґотичність індивідуумів як на достатню умову свого

правильного функціонування. В обох моделях селективно розподілена індивідуальна свобода розглядається насамперед як функціональний фактор, що забезпечує раціональність системи як цілого.

Т. Парсонс (англ. Talcott Parsons) у праці “Розуміння суспільства: компоненти та їх взаємовідносини” зазначав, що державна система взаємодії утворюється як інтеракція людських індивідумів, а тому кожен учасник є одночасно і діячем (що володіє певними цілями, ідеями, установками і т.д.), і об’єктом орієнтації як для інших діячів, так і для себе самого.

Система інтеракції є певним аспектом, абстрагованим від тотальної сукупності процесів дій учасників інтеракції. За такої інтерпретації кожна з трьох інших систем дії (культура, особистість, поведінковий організм) становить частину навколишнього середовища або, можна сказати, навколишнє середовище соціальної системи. Ми виділяємо три дуже великих еволюційних рівня, які доцільно назвати первісним, проміжним і сучасним.

Зауважимо, що Парсонс визначив писемність як особливий інструмент комунікації – “доленосний вихід з первісності”, який посилює базисну диференціацію між соціальною і культурною системами і значно розширює межі та владу останньої. Писемність сприяє незалежності культурної системи від постійно зростаючих потреб суспільства. Водночас закон як невід’ємний зв’язувальний елемент сучасного суспільства, розвиваючись до необхідного рівня, сприяє незалежності нормативних компонентів соціальної структури від примусу політичних та економічних інтересів, а також від особистісних факторів.

Філософ Н. Луман (англ. Niklas Luhmann) також зауважив, що історичним імпульсом для виникнення особливих символізованих засобів комунікації стали винахід і поширення писемності, яка неосяжно розширила комунікаційний потенціал суспільства і вивела його за межі інтеракції безпосередньо присутніх, а значить, і з-під контролю конкретних систем інтеракції. Без писемності було б неможливо вибудувати зв’язувальні ланцюги влади всередині політико-адміністративної бюрократії, не кажучи вже про демократичний контроль над політичною владою [7].

У цьому аспекті, на нашу думку, доречно згадати постулат одного з авторів Першої поправки до Конституції США четвертого Президента США Джеймса Медісона (англ. James Madison), у якому проголошується, що “... народ не може бути позбавленим свого права висловлювати, описувати чи публікувати свої погляди або бути обмеженим у цьому праві; а свобода друку, як одна з великих підвалин загальної свободи, має бути непорушною [8, с. 35]”.

Звернемо увагу на те, що практично на кожному історичному етапі поняття державної влади як найважливішої характеристики сучасної цивілізації збагачується новим змістом, що призводить до зміни конфігурації всієї дефініції. Вбачається абсолютно логічним існування низки визначень влади в різних соціально-філософських, соціологічних, філософсько-правових та політологічних теоріях.

Наприклад, у комунікативній концепції Ю. Габермаса (нім. Jürgen Habermas) трактування поняття “влада” зводиться до пояснення соціальних взаємозв’язків на різних комунікативних рівнях. Водночас Джон Кін застерігав від небезпеки, яку криє в собі парадигма протиставлення індивідуума в боротьбі з політичною владою за свободу інформації, у якій засоби масової комунікації розглядаються виключно як пасивний або нейтральний канал для поширення інформації про події. Парадигма “інформаційного потоку” не змогла показати шляхи, як засоби масової комунікації попередньо конструювали і структурували погляди або вносили упередженість щодо сприйняття поглядів індивідуумами у просторі та часі. “Ця парадигма так і не зуміла визначити, що інформація сама по собі структурована символічно, що її коди перебувають під безперервним впливом інтерпретаційних дій окремих громадян, які, в свою чергу самі зазнають впливу різних кодів [8, с. 32]”.

О. Дубас вважає, що окрему увагу дослідники повинні зосередити на тому, що особливе місце у владній (державній) комунікації належить обміну інформацією між тими, хто управляє, і тими, ким управляють, між політичною системою і середовищем з метою отримання згоди останніх на прийняття рішень. З огляду на зазначене, можна стверджувати, що від особливостей комунікаційного процесу залежить ефективність політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зовнішні впливи [9, с. 18].

Водночас не втрачає актуальності дискурс щодо існування ґрунтовної теоретико-методологічної основи будь-якої сучасної форми державного управління, що дозволяє розглядати владу як про окремий інститут соціуму, що потребує легітимізації (від лат. *Legitimus* – законний). Причому доведення легітимності не завжди полягає у встановленні законності з погляду юридичного обґрунтування.

Аристотель зазначав, що в пошуках можливих підходів ми насамперед стикаємося з уявленням, згідно з яким влада є впливом, реакцією на можливий опір, так би мовити, каузальним наслідком несприятливих обставин [10]. Не менш важливим є питання щодо легітимності влади в комунікаційному просторі.

Звужуючи межі аналізу взаємодії влади та індивідуума до рівня суспільної системи загалом, можна скористатися більш сучасними

теоріями суспільства, що будуються навколо трьох різних концепцій, які, незважаючи на, як здається, різні предмети дослідження, допускають інтеграцію в одній спільній сфері – комунікативній. Йдеться про:

- 1) теорію освіти і диференціації систем;
- 2) теорію еволюції;
- 3) теорію символічно генералізованих засобів комунікації.

Ці підходи виводять нас за межі розуміння влади як простого вираження чи незалежної величини, властивих суспільству як соціальному фактору.

Напевно, ні в кого не викликає сумнівів теза про взаємозалежність еволюції понять “влада”, “індивідуум”, “суспільство” та “комунікація”. Кожний новий еволюційний етап розвитку суспільства неодмінно супроводжувався революцією у сфері комунікацій, зокрема способу фіксації та передачі інформації.

Так, у прадавніх демократичних Афінах тексти законів закарбовувались на камінних стелах, які виставлялися в загальнодоступних місцях. Писемність уможливила накопичення і масове поширення інформації, яку створювало суспільство, та перетворилася на деперсоналізований засіб масового поширення інформації.

Винайдення та успішне впровадження у 1452 році І. Гутенбергом (нім. Johannes Gensfleischzur Ladenzum Gutenberg) промислове виробництво друкованої продукції (книгодрукування) започаткувало революційну зміну способу матеріалізації інформації. Зазначимо, саме в той історичний період Макиавеллі (лат. Machiavelli) першим сформував тезу про безперспективність формації влади тільки на засадах примусу та обґрунтував важливість і обов’язковість забезпечення підтримки влади основною часткою населення – фактично здійснення легітимізації влади шляхом утворення необхідного супроводу у формі створення позитивної громадської думки.

У цьому аспекті цілком логічним буде питання щодо інструментарію формування громадської думки. Очевидно, що поки процеси фіксації та передачі інформації не набули характеристики масовості, швидкість комунікативної взаємодії була досить невисокою. Громадська думка формувалась як результат довготривалої комунікативної взаємодії влади та міжособової комунікації індивідів.

Але ситуація змінилася з виникненням нового концепту комунікативної взаємодії – інституту засобів масової інформації. На нашу думку, дієвим поштовхом цього процесу стала зміна парадигми суспільних відносин та прихід капіталізму, стрімкий розвиток промисловості загалом і, звичайно ж, поліграфічної галузі, яка й стала каталізатором поширення інформації. У процеси комунікативної взаємодії влади та суспільства втрутився новий учасник: засіб масової комунікації (преса, радіо, телебачення, Інтернет тощо).

Тому й не дивно, що з моменту свого виникнення преса потрапила під жорсткий контроль влади, і ситуація почала змінюватися лише у 1689 році з прийняттям документа “Біль про права”, у межах якого було проголошено, “що свобода слова, висловлювань і всього того, що відбувається у парламенті, не може бути приводом для переслідувань або бути предметом розгляду в будь-якому суді, окрім парламенту [11, с. 128]” та розпочала суспільні дискусії щодо питання свободи інформації. Знаковим періодом цього дискурсу став 1791 р., а саме “Декларація прав людини і громадянина”, одинадцятий пункт якої затвердив, що “вільне вираження думок є одним з дорогіших прав людини; кожен громадянин може висловлюватись, писати і друкувати вільно, під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом [3, с. 251]”.

Водночас не кожна революція на своєму прапорі несе гасло свободи слова. Ми пам'ятаємо, що в результаті Жовтневого перевороту 1917 року в Російській імперії більшовицька партія відразу встановила жорсткий контроль над пресою, що вважалося одним із необхідних заходів для утримання влади. Безсумнівно, що тоталітарна держава є синонімом тоталітарного обмеження свободи інформації та свободи комунікацій. Ю. Габермас зазначав, що важелем для врегулювання класового антагонізму залишається нейтралізація конфліктного потенціалу у суспільстві. Цю мету необхідно досягати через законодавство соціальної держави, зокрема легітимність своєї влади політики мають підтвердити на загальних виборах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Платон. Держава / Платон ; [пер. з давньогрец. Д. Коваль]. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
2. Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. – Т. II. / Бенедикт Спиноза ; [пер. с лат. М. Лопаткина] – М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. – 726 с.
3. Руссо Жан-Жак Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Жан-Жак Руссо ; [пер. з фр. та комент. О. Хома]. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
4. Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи ; [пер. с фр.]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
5. Ключевский В. Сочинения. Т. VIII. Исследования, рецензии, речи (1890–1905) / В. О. Ключевский. – М. : Изд-во социально-экономической лит., 1959. – 490 с.
6. Бауман З. Свобода как социальное отношение / Зигмунд Бауман ; [пер с англ. Г. Дашевского]. – М. : Новое изд-во, 2006. – 132 с.

7. Луман Н. Власть / Никлас Луман ; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
8. Кін Джон. Мас-медіа і демократія / Джон Кін ; [пер. з англ. О. Гриценко]. – К. : К.І.С., 1999. – 134 с.
9. Дубас О. Інформаційно-комунікаційний простір: культурно-політичні детермінанти : моногр. / О. Дубас. – К. : Генеза, 2011. – 256 с.
10. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэзия. Категории / Аристотель. – Минск : Литература, 1998. – 1392 с.
11. Блохин Н. Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII–XIX вв.) : сб. док. / Н. Н. Блохин. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 588 с.